

Antoni Dreja

Krytyczne wydania Pisma Św. w językach oryginalnych

Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne 23-24, 321-330

1990-91

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

żywności i grzebania umarłych najstarszej warstwy ludności Palestyny. Żyli w okresie od 10800 do 8500 przed Chr. Ich siedliska znajdowały się przede wszystkim w górach judzkich i w okolicy Karmelu. Byli tu pierwszymi stałymi mieszkańcami. Posługiwali się kamiennymi narzędziami, budowali domy. Znane były groby wspólne i pojedyncze. Zmarłych grzebano z ozdobami. Do sporządzania różnego rodzaju uchwytów i grotów posługiwano się kośćmi zwierząt, porożem, rogami. Pożywienie zdobywano, polując na zwierzęta, łowiąc ryby, zastawiając sidła na ptaki i zbierając owoce dziko rosnących roślin i drzew. Najczęściej polowano na gazelę. Z odnalezionych tu przedmiotów (np. muszle morskie z Morza Czerwonego) można wnioskować, że uprawiano handel wymienny nawet z odległymi krajami. Kultura Natuf znika w tym czasie, kiedy pojawia się uprawa roli na terenie żywnego półksiężyca.

Wykorzystanie wszystkich osiągnięć archeologii, historii, egzegezy i innych dyscyplin uświadamia nam, że Biblia to nie tylko dzieje narodu izraelskiego, ale także dzieje całego starożytnego Wschodu. Cel, jakim było ukazanie Izraela w ramach historii, kultury i religii starożytnego Wschodu, został przez autorów atlasu osiągnięty. Na najwyższe uznanie zasługują stanowiące zasadniczą część atlasu mapy, na których zaznaczono nie tylko rzeźbę terenu i miejscowości, ale także granice, drogi, marszruty wojsk, kampanie wojenne itp. Przyjęte odwzorowania naśladują kulistość Ziemi i dzięki swej plastyczności zamieszczone mapy przekonująco przemawiają do ludzi oswojonych ze zdjęciami satelitarnymi Ziemi. Kolorystyka map jest przyjemna dla oka. Harmonijnie współbrzmiające z mapami pozostałe elementy atlasu: tabele, zestawienia, fotografie, rekonstrukcje itp. sprawiają, że otrzymaliśmy zwięzły, ale solidny zarys historii, geografii, kultury i religii ST, a w znacznej mierze także starożytnego Wschodu.

Atlas biblijny Pritcharda nie zastępuje całkowicie i nie eliminuje wcześniejszych atlasów (Guthe, Grollenberg) i ujęć kartograficznych Palestyny (wkładka do słownika *Biblich-historisches Handwörterbuch*, 1979), ale je uzupełnia o najnowsze zdobycze archeologii, historii oraz wykorzystuje najnowsze osiągnięcia techniki kartograficznej i edytorskiej. Atlas biblijny Herdera należy do gatunku nazywanego „Nachschlagewerk”, podręcznego dzieła, do którego z konieczności, ale i z przyjemnością często się sięga, dzieła, które stale trzeba mieć pod ręką, źródła podstawowych informacji dotyczących Biblii i historii starożytnego Wschodu. Atlas Herdera jest jak najbardziej godną polecenia publikacją biblijną.

Ks. Antoni Dreja

KRYTYCZNE WYDANIA PISMA ŚW. W JĘZYKACH ORYGINALNYCH

Egzegeza biblijna otrzymała niedawno nowe krytyczne wydania tekstu oryginalnego Starego (1977) i Nowego Testamentu (1979). Ponieważ są to wydania nowe, opracowane według nowych założeń, i z pewnością przez wiele lat pozostaną miarodajnymi wydaniami tekstów oryginalnych Pisma św., warto zapoznać się zarówno z założeniami, jakimi kierowali się wydawcy, jak i z historią drukowanych wydań Biblii w językach oryginalnych.

1. Tekst Starego Testamentu

Pierwszą wydrukowaną w języku oryginalnym księgą Pisma św. w ogóle była *Księga Psalmów*, która ukazała się w 1477 r. w Bolonii. Cały Stary Testament w języku hebrajskim ukazał się drukiem w 1488 r. w Soncino, a jego wydawcą był Abraham ben Chajjim. Wkrótce zaczęły się pojawiać dalsze wydania: w latach 1491-1493 w Neapolu, w 1494 r. w Brescيا, w latach 1511-1517 w Pesaro. Pierwsza tzw. Biblia rabinacka (obok tekstu hebrajskiego znajdował się przekład aramejski: targum oraz komentarze miarodajnych uczonych żydowskich — rabinów: Raszi, Ibn Ezra, Kimchi i inni), opracowana przez Feliksa Pratensis, ukazała się w latach 1516-1517 u Daniela Bombergaw Wenecji (tu po raz pierwszy w j. hebrajskim pojawia się podział na dwie księgi: 1 2 Śm, 1 2 Krł, Ezd, Ne, 1 2 Krn). Tekst hebrajski ST był pierwszym z tekstów w Biblii wielojęzycznej

kard. Ksimenesa (*Biblia polyglotta Complutensia*, Complutimi = Alcalá 1513-1517).

Druga Biblia rabinacka, opracowana przez Jakuba ben Chajjima, ukazała się również, podobnie jak pierwsza, u D. Bomberga w Wenecji w latach 1524–1525. Było to dzieło czterotomowe z 925 stronami in folio. Wznawiano ją w latach 1547-1549 i 1568. Do końca XIX wieku uznawano jej tekst prawie za kanoniczny. Choć nie było to wydanie najstarsze, jej znaczenie przez następne stulecia było wyjątkowe. Tekst ben Chajjima, uznany za swego rodzaju *textus receptus*, został przyjęty przez wydawców poliglott: antwerpskiej (1569-1572), paryskiej (1629-1645) i londyńskiej (1654-1657) oraz w wydaniach J. Athias (Amsterdam 1659-1661, tutaj po raz pierwszy przejęto z *Wulgaty* podział tekstu na wiersze), E. van der Hooght (Amsterdam 1705, od niego zależą prawie wszystkie wydania drukowane przeznaczone do użytku szkolnego), C. F. Houbigant (Paris 1753-1754), J. Jahn (Wien 1806), A. Hahn (Leipzig 1832), K. G. W. Theile (Bielefeld 1849), M. H. Letteris (Wien 1825), P. Haupt (*The polychrome Bible — Regenbogenbibel*, Leipzig 1893-1904). Także R. Kittel w pierwszych dwóch wydaniach swej *Biblia Hebraica* (Leipzig 1905-1906, ²1909) posłużył się tekstem J. ben Chajjima.

Wydanie tekstu Starego Testamentu B. Kennicotta (*Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, 2 tomy, Oxford 1776-1780), jak sama nazwa wskazuje, zawiera oprócz tekstu Pisma św. (według wydania van der Hooghta z 1705 r.), także wiele wariantów do tekstu hebrajskiego oraz przedruk Pentateuchu samarytańskiego z Poliglotty londyńskiej Waltona (1654-1657). Kennicott wykorzystał ponad 600 rękopisów hebrajskich i 52 wydania drukowane. Mimo ogromnego zebranego materiału i wielkiego włożonego wysiłku dzieło jego, podobnie jak i J. B. de Rossiego (*Variae lectiones Veteris Testamenti*, 4 tomy, Parma 1784-1788), nie ma większego znaczenia dla odtworzenia pierwotnego tekstu ST. Zebrane warianty dotyczą tylko tekstu spółgłoskowego. Świadczą one wprawdzie przeciwko opinii o absolutnym uniformizmie tradycji rękopiśmiennej, ale dotyczą one jedynie spraw drugorzędnych (rozbieżności ortograficzne, błędy nieświadome: haplografia, dittografia, pomyłki dotyczące podobnych liter; użycie Sg lub Pl przy rzeczownikach kolektywnych, włączenie lub opuszczenie qāl, waw itp., użycie jednego przyimka zamiast innego o tym samym znaczeniu, zastąpienie jakiegoś słowa jego synonimem). Nie ma wśród tych wariantów takich, które zmieniałyby w sposób istotny sens jakiegoś zdania i dlatego to wielkie nagromadzenie lekcji bardzo rzadko tylko umożliwia naprawienie zepsutego tekstu. Rękopisy, na których opierali się Kennicott i de Rossi, są rezultatem ujednoliciącej pracy masoretów, tak że trudno spodziewać się wśród nich zaskakujących rozbieżności.

S. Bauer przy współpracy F. Delitzscha (Leipzig 1869-1892) wydał tekst ST (z wyjątkiem Ex — Deut) z uwzględnieniem starszych druków i rękopisów hebrajskich.

C. D. Ginsburg opracował tekst ST dla Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego (London 1894-1896). Przedrukował on ceniony przez siebie tekst J. ben Chajjima, a w aparacie krytycznym umieścił warianty z ponad 70 rękopisów oraz z 19 wydań drukiem sprzed 1524 r.

W 1953 r. M. D. Cassuto wydał w Jerozolimie tekst hebrajski ST, poprawiony na podstawie masory ben Aszera (*Torah, Prophets and Scriptures, Jerusalem Edition. Corrected on the basis of the Masora of Ben Asher*). W 1957 r. na uniwersytecie hebrajskim w Jerozolimie powzięto zamiar opracowania nowego krytycznego wydania tekstu hebrajskiego ST (*Hebrew University Bible Project = HUBP*). Wydawcą jest M. H. Goshen-Gottstein. Dotąd ukazało się kilka fascykułów księgi proroka Izajasza (1965-1981). O pracach nad wydaniem informuje czasopismo „Textus”, ukazujące się od 1960 r.

Nowy tekst w wydaniu Brytyjskiego i Zagranicznego Towarzystwa Biblijnego (BFBS) opracował N. H. Snaith na podstawie rękopisów hiszpańskich, znajdujących się w British Museum, a reprezentujących tekst ben Aszera (London 1958). Poprzednie wydania BFBS zawierały tekst Letterisa (od 1866 r.), a później Ginsburga.

Druga Biblia rabinacka J. ben Chajjima (1524-1525), której tekst bez większych zmian przedrukowywano przez kilka stuleci, opierała się na późnośredniowiecznych rękopisach (XIII-XV w.). Był to więc późnośredniowieczny *textus receptus*. Metoda, jaką posłużył się szesnastowieczny wydawca, nie odpowiada wymogom stawianym wyda-

niom krytycznym w naszych czasach. Dlatego to R. Kittel w trzecim wydaniu swej *Biblia Hebraica* odstąpił od tekstu ben Chajjima. Oparł się na tekście o wiele od niego starszym.

BIBLIA HEBRAICA KITTEL (BHK)

Biblia Hebraica adjuvantibus W. Baumgartner, G. Beer, J. Begrich, J. A. Bewer, F. Buhl, J. Hempel, F. Horst, M. Noth, O. Procksch, G. Quell, Th. H. Robinson, W. Rudolph, H. H. Schaefer edidit Rud. Kittel. Textum masoreticum curavit P. Kahle. Editionem tertiam denuo elaboratam ad finem perduxerunt. Editionem septimam auxerunt et emendaverunt A. Alt et O. Eissfeldt. Editio duodecima emendata typis editionis septimae expressa. Stuttgart, Württembergische Bibelanstalt 1961, ss. LIII, 1434.

Poszczególne księgi opracowali: Gen — Kittel, Ex, Lev — Quell, Nu — Rudolph, Deut — Hempel, Jos — Noth, Jud — Kittel, Sam — Kittel, Reg — Kittel-Noth, Jes — Kittel, Jer — Rudolph, Ez — Bewer, Dodekapropheton — Procksch, Ps — Buhl, Prov, Hi — Beer, Rut — Robinson, Est — Buhl, Dan — Baumgartner, Esr, Neh — Schaefer, Par — Begrich.

Wydanie zawiera:

- a. Trzy przedmowy w trzech językach (niemiecki, łaćciński, angielski).
- b. Sigla et compendia (wykaz skrótów: rękopisy, wydania tekstów, przekładów starożytnych, terminów gramatycznych, ksiąg **biblijnych** — są to wszystko skróty używane w aparacie krytycznym).
- c. Index **codicum** Veteris Testamenti babyloniorum (są to fragmenty rękopisów odnalezionych w genizie kairskiej). Użyte tu skróty **oznaczają**:
E — einfache Punktation (rękopisy z prostą **wokalizacją** babilońską),
K — komplizierte Punktation (rękopisy z rozwiniętą **wokalizacją** babilońską). Przy każdym rękopisie podano, gdzie **jest** przechowywany i **jakie** teksty zawiera. Dołączone małe litery alfabetu oznaczają: a — rękopis zawierający tekst Pentateuchu, b — zawierający tekst Proroków, c — **zawierający** tekst Pism.
- d. Index siglorum et abbreviationum masorae parvae (zestawienie najważniejszych skrótów używanych w *masora parva*).
- e. Tekst hebrajski ST z *masora parva* na zewnętrznym marginesie strony i z podwójnym aparatem krytycznym u dołu.
- f. Po każdej księdze zestawienie liczby wierszy danej księgi.
- g. Mapki opracowane przez G. Dalmana:
— Vorderasien zur Zeit des Alten Testaments.
— Palästina zur Zeit des Alten Testaments. Jerusalem mit Umgebung z. Zt. des Alten Testaments.

Aby właściwie docenić przedsięwzięcie Kittela, warto zapoznać się z treścią przedmów.

Pierwsza przedmowa napisana przez Kittela (1929 r.) zawiera wyliczenie najważniejszych różnic pomiędzy niniejszym wydaniem a dwoma poprzednimi oraz podaje zasady, jakimi kierował się wydawca. Został zwiększony format, co umożliwiło użycie większej czcionki. Aparat krytyczny umieszczony pod tekstem został podzielony na dwie części. Kolejnymi literami alfabetu greckiego oznaczono mniej znaczące warianty, natomiast literami alfabetu łaćcińskiego oznaczono rzeczywiste warianty i znaczące rozbieżności. Na marginesie zewnętrznym dodano małą **masorę**. Najważniejszą różnicą rzeczową, jak już wspomniano, było odstąpienie od tekstu ben Chajjima i zastąpienie go tekstem starszym. Wydawca oparł się na rękopisie **leningradzkim** (L — *Codex leningradensis* B 19^A), napisanym w 1008 r. W pewnej mierze wykorzystano także rękopis kairski (C — *Codex cairensis* z 895 r.). Nie udało się natomiast wykorzystać kodeksu z Aleppo (A — *Codex aleppensis* z **pierwszej** połowy X w.).

Gdy chodzi o zasady, którymi kierował się wydawca, to były one następujące:

- a. Znaki spółgłoskowe, samogłoskowe, akcenty podano na podstawie kodeksu L i wykorzystano najstarsze rękopisy.
- b. Ortografia opiera się na L, po usunięciu oczywistych błędów pisarskich. Nowa piosownia tetragramu wspiera się nie tylko na L i C, ale także na licznych najstarszych rękopisach.

c. Perykopy tekstu zostały, podobnie jak w poprzednich wydaniach, oznaczone hebrajskimi literami: pe — parasza otwarta, samek — parasza zamknięta.

d. Oparcie się na rękopisie L umożliwiło podanie także *masorae parvae*. Jest ona w niniejszym wydaniu dziełem wyłącznie Kahelego i jego współpracowników. Kittel zapowiada wydanie *masorae magnae* na końcu któregoś z następnych wydań *Biblia hebraica*.

e. Aparat krytyczny został ponownie przejrany i uzupełniony.

Druga przedmowa z 1937 r., napisana przez kontynuatorów wydania (A. Alt i O. Eissfeldt), podaje informacje o podziale pracy nad wydaniem po śmierci Kittela (1929 r.): Alt — *Pentateuch* i *Prophetae priores*, Eissfeldt — *Prophetae posteriores* i *Hagiographa*.

W trzeciej najobszerniejszej przedmowie napisanej przez Kahlego przypomina najpierw jej autor, że razem z Kittlem mieli oni zamiar z czasem zastąpić tekst L wzorcowym rękopisem ben Aszera z Aleppo (*Codex aleppensis*). Ponieważ właściciele kodeksu nie zgodzili się na jego sfilnowanie, poprzestano na L, jako że i on jest rękopisem ben Aszera. Udało się to stwierdzić na podstawie opracowania Miszaela ben Uzziela z X w. Podaje on mianowicie w swoim dziele zestawienie różnic w punktacji pomiędzy dwoma rodzinami masoretów: ben Aszer i ben Naftali. Porównanie rękopisu L z danymi podanymi przez bez Uzziela jako charakterystyczne dla rodziny ben Aszera dowodzi, że rękopis leningradzki pochodzi z pracowni rodziny ben Aszera. Pod tym kątem zbadano także inne stare kodeksy. I tak, kodeks Or. 4445 z British Museum uważa Kahle za kodeks Mosze ben Aszera z wcześniejszego okresu jego życia, natomiast *Codex cairensis* z 895 r. nie zawiera jego zdaniem cech charakterystycznych dla rękopisów ben Aszera. Drukując w trzecim wydaniu BH *Kodeks leningradzki*, wydawcy udostępnili najstarszy datowany rękopis całego ST i najlepszy dostępny rękopis reprezentujący tekst ben Aszera.

Nowością wydania jest *masora parva*. Opiera się ona w zasadzie na L, ale poddana została krytycznej analizie i uzupełniona na podstawie innych rękopisów. Mając w L tekst ben Aszera, nie ma potrzeby uwzględniania innych rękopisów. Należą one bowiem albo do innych szkół masoreckich, albo są świadkami tekstów mieszanych, z których powstał późniejszy, na którym oparł się J. ben Chajjim. Pewną pomocą dla wydawców mogą natomiast być rękopisy z wokalizacją babilońską. Chodzi tu przede wszystkim o teksty odnalezione w genizie kairskiej, pochodzące z VI do IX w., a więc z okresu poprzedzającego działalność masoretów tyberiadzkich. Kahle docenił ich znaczenie dla krytyki tekstu hebrajskiego i dlatego w dalszej części swojej przedmowy poświęcił im wiele miejsca.

Przedmowa do siódmego wydania, podpisana przez A. Alta, O. Eissfeldta i P. Kahlego (1951 r.), informuje, że w obecnym wydaniu wykorzystano rękopisy odnalezione w Qumran. Warianty rękopisów do Jes Hab zostały umieszczone w dodatkowym, trzecim aparacie krytycznym do tych ksiąg.

Trzecie wydanie *Biblia hebraica* było wielokrotnie wznawiane. Ostatnie, piętnaste wydanie ukazało się w 1968 r. Wydawano także tekst hebrajski z przekładem niemieckim M. Lutra (1971 r.).

BIBLIA HEBRAICA STUTTGARTENSIA (BHS)

Biblia Hebraica Stuttgartensia quae antea cooperantibus A. Alt, O. Eissfeldt, P. Kahle ediderat R. Kittel. Editio funditus renovata adjuvantibus H. Bardtke, W. Baumgartner, P. A. H. de Boer, O. Eissfeldt, J. Fichtner, G. Gerleman, J. Hempel, F. Horst, A. Jepsen, F. Maass, R. Meyer, G. Quell, Th. H. Robinson, D. W. Thomas, cooperantibus H. P. Rüger, et J. Ziegler ediderunt K. Elliger et W. Rudolph. *Textum Masoreticum curavit H. P. Rüger. Masoram elaboravit G. E. Weil.* Stuttgart, Deutsche Bibelstiftung 1967-1977, ss. LVII, 1574.

W 1968 r. zaczęły się ukazywać zeszyty zawierające nowe opracowanie tekstu hebrajskiego poszczególnych ksiąg ST. Jako pierwsza w tym nowym opracowaniu ukazała się *Księga Izajasza* (1968 r.). Potem kolejno Gen, Ps (1969 r.) i dalsze. W 1977 r. ukazało się kompletne wydanie całej Biblii hebrajskiej. Dla odróżnienia tego wydania od opracowanego przez Kittela nazwano je *Biblia Hebraica Stuttgartensia*, od siedziby wydawnictwa (Stuttgart). Wydanie nawiązuje do Biblii Kittela i prezentuje się jako dogłębnie

przepracowane (editio funditus renovata). Sześciu autorów (Baumgartner, Hempel, Horst, Quell, Robinson, Rudolph) brało już udział w wydaniu BHK. Jako nowi doszli: Bardtke, Boer, Eissfeldt, Elliger, Fichtner, Gerleman, Jepsen, Maass, Meyer, Thomas. Większość autorów w momencie ukończenia dzieła już nie żyła (Bardtke, Baumgartner, Eissfeldt, Fichtner, Hempel, Horst, Quell, Robinson, Thomas). Jest to więc dzieło generacji odchodzącej. Wydawcami są K. Elliger i W. Rudolph. Tekst masorecki opracował H. P. Rieger, a masorę G. E. Weil.

Wydanie zawiera:

a. Dwie przedmowy w pięciu językach (niemiecki, angielski, francuski, hiszpański, łaciński).

b. Sigla et compendia apparatusu (apparatus criticus — zestawienie skrótów rękopisów, wydań drukowanych, skróty terminów gramatycznych; apparatus masorae — skróty używane w aparacie masory).

c. Index siglorum et abbreviationum masorae parvae (zestawienie najważniejszych skrótów masory małej).

d. Index librorum biblicorum (nazwy łacińskie i hebrajskie ksiąg ST z podaniem strony, na której rozpoczyna się tekst danej księgi).

e. Tekst hebrajski Biblii, a pod nim dwa aparaty krytyczne: masory i tekstu. Na marginesie wewnętrznym numeracja wierszy, na marginesie zewnętrznym — *masora parva*.

f. Po każdej księdze notatka masorecka, podająca liczbę wierszy danej księgi.

W pierwszej przedmowie wydawcy BHS Elliger i Rudolph stwierdzają najpierw, że BHS stanowi kontynuację BHK. Ukazuje się równo 40 lat po jej trzecim wydaniu. Podobnie jak BHK, także obecne wydanie zawiera tekst rękopisu leningradzkiego, który nadal jest najstarszym, dostępnym datowanym rękopisem hebrajskim ST. Tekst hebrajski *Księgi Jezusa syna Syracha* ma się ukazać wkrótce jako odrębny fascykuł.

W porównaniu z BHK obecne wydanie różni się od niej w następujących sprawach.

a. Pismo. Utrata matrycy poprzedniego wydania i przejście na maszynowy skład spowodowały konieczność sporządzenia nowego kroju pisma. Powstał on po wielu próbach i po pokonaniu trudności, które niesie z sobą pismo hebrajskie. Numeracja wierszy znajduje się nie tylko w samym tekście (jak w BHK, mało przejrzysta), ale także na wewnętrznym marginesie strony.

b. Tekst. Trzymano się konsekwentnie rękopisu leningradzkiego. Zrezygnowano z praktyki BHK poprawiania oczywistych błędów ortograficznych, a także z praktyki odnośnie do stawiania znaku *meteg*. Zachowano jednak, podobnie jak w BHK, zwyczaj zaznaczania ustępów za pomocą hebrajskich liter *pe* i *samek*.

c. Masora. Dopiero teraz można było spełnić zapowiedź Kittela, wydania także całej masory L. Jest to dzieło G. E. Weila, który wyłącznie ponosi za nie odpowiedzialność. *Masora parva* znajduje się jak w poprzednim wydaniu na zewnętrznym marginesie strony z odnośnikami do pierwszego aparatu. *Masora magna* ukazuje się w odrębnych tomach będących uzupełnieniem BHS.

d. Aparat krytyczny. Został on całkowicie przepracowany i na tym polega przede wszystkim wartość BHS, bo sam tekst spółgłoskowy został wcześniej ustalony (I w. po Chr.). Wiąże się to m.in. z tym, że zmieniła się większość autorów opracowujących poszczególne księgi. Zrezygnowano najpierw z wątpliwego podziału BHK na dwa aparaty: mniej ważne rozbieżności — faktyczne warianty. Układ aparatu krytycznego jest następujący: *variae lectiones* w innych rękopisach hebrajskich, lekcje w starożytnych przekładach, wskazówki wydawców (*legendum, inserendum, omitit, addit* itp.), propozycje poprawek tekstu hebrajskiego, czyli tzw. koniektury (*propositum*). Wykorzystano w aparacie to wszystko, co w tym czasie wniosły badania nad tekstem hebrajskim. Kiedy wydawcy w aparacie odsyłają do jakiegoś starożytnego przekładu (np. LXX), to najpierw podają wersję przekładu, a potem dopiero domniemany odpowiednik hebrajski. W BHK podawano tylko odpowiednik hebrajski. Warianty przekładów aramejskiego i syryjskiego podaje się nie literami hebrajskimi (jak w BHK), ale w transkrypcji. Odnośnie do koniektur obecny aparat odznacza się dużą powściągliwością. Autorzy rzadko uciekają się też do apodyktycznego *legendum*. Częściej przy koniekturach znajdujemy znak zapytania. W księgach poetyckich rzadko proponuje się koniektury *metri causa*. Znaczny udział w opracowaniu aparatu krytycznego mają J. Ziegler (LXX) i H. P. Rieger.

ger (*Targumy*).

Druga przedmowa dotyczy masory i została napisana przez opracowującą ją w niniejszym wydaniu G. E. Weila. Został on polecony wydawcom przez opracowującego masorę w poprzednim wydaniu P. Kahlego. Wprawdzie już Kittel nosił się z zamiarem wydania całej masory (por. BHK s. IX), ale zapowiedź ta nie została nigdy zrealizowana. W wydaniu trzecim BH podano tylko masorę małą i to w sposób bezkrytyczny. Obecne opracowanie masory ma być drugą po J. ben Chajimie edycją masory. Weil w swoim opracowaniu przyjął zasadę, że tam, gdzie dana notatka masory pojawia się po raz pierwszy, znajduje się odnośnik do kompletnego zestawienia wszystkich miejsc występowania danego przypadku, czyli do masory wielkiej. Samo zestawienie występowania masory i cała *masora magna* zostaną wydane osobno w dziele będącym uzupełnieniem do BHS i obliczonym na cztery tomy (G. E. Weil, *Massorah Gedolah iuxta codicem Leningradensem* B 19a, Roma 1971—). Liczba tych zestawień w masorze wielkiej wynosi 4271. Taki system opracowania masory umożliwia łatwe przejście od tekstu poprzez Mp do Mm i odwrotnie od masory do tekstu biblijnego. Dalsza część przedmowy podaje szczegółowe informacje dotyczące różnych rodzajów zależności pomiędzy Mp a Mm, poparte konkretnymi przykładami. W zakończeniu autor przedmowy podaje zasady stosowania znaczka *circellus*, wskazującego na notatkę masorecką (Mp).

Zestawienie: *Sigla et compendia apparatus* jest obszerniejsze od analogicznego zestawienia w BHK.

W obecnym wydaniu brak zestawienia fragmentów z wokalizacją babilońską, które znajdowało się w BHK.

Masora finalis po każdej księdze podaje liczbę wierszy danej księgi (tak już w BHK) oraz środkowe słowo księgi i liczbę sederów. Po ostatniej księdze Pisma św. podano liczbę wierszy całej Biblii (23203).

W 1983 r. ukazało się drugie zrewidowane wydanie BHS. W 1984 r. wydano BHS w zmniejszonym formacie (verkleinerte Ausgabe).

2. Tekst Nowego Testamentu

Po raz pierwszy drukiem w języku greckim ukazał się Nowy Testament w V tomie Poliglotty komplutyńskiej w 1514 r. Wkrótce potem ukazało się wydanie Erazma z Rotterdamu w Bazylei u Frobeniusza w 1516 r. Drugim poprawionym wydaniem Erazma (1519) posługiwał się Marcin Luter. Piąte wydanie Erazma (1535), niewiele różniące się od komplutyńskiego, kilkakrotnie wznawiał w Paryżu Robertus Stephanus (Estienne; 1546, 1549). Trzecie wydanie Stephanusa (1550), dedykowane królowi Henrykowi II, nosi nazwę *editio regia*. W czwartym wydaniu (1551) po raz pierwszy tekst NT został podzielony na wiersze. Tekst ten z drobnymi zmianami był wielokrotnie wydawany przez Teodora Bezę (1565). W 1624 r. drukarze Bonawentura i Abraham Elzevier z Leiden wydali tekst oparty na wydaniu Stephanusa i Bezy. W przedmowie do drugiego wydania tego tekstu (1633) znajduje się słynne zdanie: „Textum ergo habes nunc ab omnibus receptum, in quo nihil immutatum aut corruptum damus”. Stąd tekst Elzewiera uważano za *textus receptus*, który do ubiegłego stulecia był przedrukowywany bez zmian. Odmienne lekcje starych rękopisów i starożytnych przekładów umieszczano w aparacie krytycznym. Ponieważ *textus receptus* opierał się na stosunkowo późnych rękopisach (XII–XV w.), w XVIII w. podejmowano próby wydania tekstu greckiego opartego na starszych rękopisach i zgodnie z zasadami nowożytnej krytyki tekstu. (J. Mill — 1707, J. A. Bengel — 1734, J. J. Wettstein — 1751–1752, J. J. Griesbach — 1775).

C. Lachmann, wydanym na podstawie rękopisów IV w. Nowym Testamentem, rozpoczyna szereg naukowych wydań XIX w. (Berlin 1831).

C. von Tischendorf wielokrotnie wydawał Nowy Testament po grecku, opierając się na odnalezionych przez siebie rękopisach (Leipzig 1841). Najbardziej wartościowe jest wydanie ósme (Leipzig I — 1869, II — 1872), oparte głównie na odnalezionym przez siebie kodeksie synaickim (S — *Codex sinaiticus*). Aparat krytyczny tego wydania (*Editio octava critica maior*) zachował swoją wartość po dziś dzień. Oprócz *lectiones variae* rękopisów podaje w nim także warianty znajdujące się w tekstach pisarzy starochrześcijańskich.

Spśród wielu innych wydań NT drukiem (w latach 1514-1870 ukazało się 584 różnych wydań całego lub części NT po grecku; E. Reuss, *Bibliotheca NT Graeci...*, Brunsvoniae 1872) warto jeszcze wymienić następujące wielkie wydania krytyczne.

B. F. Westcott-F. J. A. Hort, London-Cambridge I-II 1881. Wydawcy prawie zawsze idą za kodeksem watykańskim (B — *Codex vaticanus*).

B. Weiss, Leipzig I-III 1894-1900. Oparł się również na kodeksie watykańskim.

H. von Soden, Göttingen I-II 1902-1913. Zawiera obszerny wstęp, ogromny materiał krytyczny. Dowartościował rękopisy minuskułowe.

Pod koniec XIX w. pojawiło się zapotrzebowanie na podręczne wydanie tekstu greckiego NT, przeznaczone dla szerszego kręgu odbiorców. W 1898 r. ukazało się w Stuttgarcie pierwsze wydanie E. Nestlego. Zamiarem jego było zastąpienie dotychczas powszechnie używanego *textus receptus*, opartego ostatecznie na wydaniu Erazma z Rotterdamu, tekstem opartym na rezultatach badań nad tekstem greckim NT w XIX w. E. Nestle nie daje pierwszeństwa jakiemuś jednemu starym rękopisowi, jak to robili inni wydawcy XIX w. (Tischendorf — S, Westcott — Hort, Weiss — B). Jego wydanie opiera się na wielkich krytycznych wydaniach swoich poprzedników, konkretnie na następujących: Tischendorf (1869-1872), Westcott — Hort (1881), Weymouth (London 1886). Od trzeciego wydania (1901) miejsce Weymouth'a zajął Weiss (1894-1900). Wydanie Nestlego znalazło bardzo szerokie rozpowszechnienie dzięki temu, że od 1904 r. zostało przejęte przez Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne w miejsce dotychczas drukowanego *textus receptus*. Jeżeli chodzi o sam tekst NT, to Nestle przyjął następujące zasady. W tekście została umieszczona ta lekcja, która reprezentowana jest przez większość: Tischendorf (T), Westcott — Hort (H), Weiss (W); dlatego przyjął za podstawę trzy wydania. Jeśli wszyscy wcześniej wydawcy podają odmienne lekcje, to do tekstu weszła „pośrednia”, a pozostałe zostały umieszczone w aparacie krytycznym. Od 17. wydania (1941) włączono do tekstu (wbrew THW) te lekcje, które powszechnie uznano za pierwotniejsze. Od 13. wydania (1927) wprowadzono ortografię czasu powstania NT (w THW posługiwano się ortografią czasu powstania wielkich rękopisów, tzn. IV-V w.; chodzi o akcenty, przydechy, *jota subscriptum*, podział słów, pisownię imion własnych, asymilację spółgłosek). Podział na jednostki treściowe został przeprowadzony niezależnie od trzech wielkich wydań. Cytaty ze ST podane tłustym drukiem, podawane pierwotnie za Westcott — Hort, zostały w następnych wydaniach na nowo sprawdzone. To samo dotyczy tekstów poetyckich wyodrębnionych graficznie. Za Westcott — Hort wyrazy semickie zostały podane rozstrzelonym drukiem. W tekście zostały umieszczone znaczki odnoszące się do aparatu krytycznego, których kształt wskazuje na rodzaj zawartej w nich informacji (opuszczenia, przestawienia, dodatki). W aparacie krytycznym umieszczono wszystkie warianty różne od tekstu THW. Od 13. wydania (1927) zaznaczono w nim także lekcje Sodena, różniące się do tekstu Nestlego. Inne warianty zostały uwzględnione w miarę miejsca na dolnym marginesie (nowo odkryte rękopisy, warianty ilustrujące stosunek jednego rękopisu do innego, ilustrujące właściwości charakterystyczne rękopisów, możliwość harmonizacji). Aparat krytyczny zawiera także koniektury z nazwiskiem tego, który je jako pierwszy zaproponował. Jest ich ok. 200. Wśród świadków tekstu wyróżnia Nestle jedynie następujące grupy: H (recenzja Hezychiusza), K (tekst koiné), oznaczone greckimi literami lambda (Lake), fi (Ferrari). Porządek wyliczenia świadków jest następujący: papirusy, grupy rękopisów HK, pozostałe rękopisy. Spśród pisarzy starożytności cytowani tylko starsi i tylko wtedy, kiedy żaden lub żaden znaczniejszy rękopis grecki nie posiada danego wariantu. Na końcu aparatu podano nazwiska nowożytnych wydawców opowiadających się za daną lekcją. Przytoczenia na marginesie zewnętrznym zawierają odniesienia do ST i do innych ksiąg NT. Margines wewnętrzny zawiera podział stosowany w starożytności: podział na ustępy (kefalaia), podział stosowany w kodeksie watykańskim, podział według kanonów Euzebiusza. W wydaniu 24. (1960) wykorzystano nowo odkryte rękopisy (Bodmer II, VII, VIII). W ostatnim wydaniu Nestlego (25. z 1963 r.) włączono także do aparatu, tam gdzie to było technicznie możliwe, *variae lectiones* rękopisów papirusowych P⁷⁴ i P⁷⁵.

Wydanie Nestlego jest zaopatrzone w skorowidz cytatów ze ST oraz w mapkę: Palästina zur Zeit des Neuen Testaments, Jerusalem z. Zt. des Neuen Testaments, See Genesareth.

Do 1971 r. ukazało się 540 tysięcy egzemplarzy tego greckiego wydania NT. Oprócz wydania Nestlego ukazały się także inne podręczne wydania tekstu greckiego NT, które jednak nie osiągnęły tak szerokiego rozpowszechnienia: H. J. Vogels, Düsseldorf 1920, ⁴1955; A. Merk, Roma 1933, ⁹1964; J. M. Bover, Madrid 1943, ⁵1968.

Całkowicie nowym podręcznym wydaniem tekstu greckiego Nowego Testamentu jest wydanie opracowane przez Kurta Alanda:

Novum Testamentum Graece post Eberhard Nestle et Erwin Nestle communiter ediderunt Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, Allen Wikgren. Apparatum criticum recensuerunt et editionem novis curis elaboraverunt Kurt Aland et Barbara Aland una cum Instituto studiorum textus Novi Testamenti Monasteriensi (Westphalia). Stuttgart, Deutsche Bibelstiftung 1979, ss. VII, 78, 779. Tekst Nowego Testamentu poprzedza przedmowa, spis treści, wprowadzenie do tekstu i aparatu krytycznego w j. niemieckim i angielskim, dodatki znane z poprzednich wydań Nestlego (*List Euzebiusza do Karpiniana*, *Kanony Euzebiusza*). Po tekście greckim mamy kilka dodatków: *appendices*.

Choć wydanie niniejsze traktowane jest jako kontynuacja wydań Nestlego (wydanie 26., popularna nazwa: Nestle — Aland), jest to — jak zaznaczają wydawcy — wydanie całkiem nowe. Ze „starego” Nestlego zachowano format, znaki aparatu krytycznego, list Euzebiusza i kanony Euzebiusza. Tekst NT i aparat krytyczny zostały na nowo opracowane przez sięgnięcie do rękopisów. Nie korzystano z drugiej ręki. Tekst nie opiera się na wielkich krytycznych wydaniach XIX w., ale jest rezultatem pracy Instytutu Krytyki Tekstu NT w Münster, kierowanego przez K. Alanda. Wprawdzie już od 21. wydania (1952) zaczął K. Aland sprawdzać warianty na podstawie rękopisów, zwłaszcza papirusowych, ale dopiero obecne wydanie opiera się wyłącznie na rękopisach, a nie na wydaniach drukowanych. Wydawcy zrezygnowali w aparacie krytycznym z sigłów H (rodzina hezychiańska, czyli aleksandryjska lub egipska) i K (rodzina koine, czyli antiocheńska), które stanowiły pewne ułatwienia dla wydawców i korzystających, ale z drugiej strony mogły wprowadzać w błąd, kiedy lekcja podawana jako H występowała w małej liczbie rękopisów, podczas gdy znaczna liczba rękopisów tzw. tekstu egipskiego, czyli H, miała odmienną lekcję. W obecnym wydaniu każdy ważniejszy rękopis został uwzględniony przy danym wariancie, począwszy od papirusów, a skończywszy na minuskułach. Ponadto wydanie zawiera dokumentację *pro* i *contra*, tzn. wlicza zarówno te rękopisy, które mają dany wariant, jak i te, które mają lekcję przyjętą w tekście. W wydaniu wprowadzono nowy skrót: M = Mehrheitstext. Oznacza on tekst reprezentowany przez większość rękopisów. W praktyce pokrywa się ten tekst większościowy z K (koiné), bo rzeczywiście rękopisy tradycji bizantyńskiej stanowią większość. Zostało wprowadzone nowe wyrażenie: „die ständigen Zeugen”, którym określa się zestawienie rękopisów (papirusy, majuskuły, minuskuły) stale uwzględnianych przy każdym wariancie. Dla każdej grupy ksiąg (ewangelie, *Dzieje Apostolskie*, listy Pawłowe, listy katolickie, *Apokalipsa*) zostały zestawione odrębne listy takich rękopisów. W korzystaniu z przekładów starożytnych dla odtworzenia najstarszego tekstu wydawcy wykazali większą powściągliwość niż ich poprzednicy XIX wieku. Dzięki rękopisom papirusowym mamy dziś większą szansę dotarcia do najstarszego tekstu aniżeli poprzez odwoływanie się do przekładów, które zostały sporządzone prawdopodobnie później. Gdy chodzi o wartość starożytnych przekładów, wydawcy wyróżniają tu trzy grupy. Do pierwszej, najbardziej wartościowej zaliczają tłumaczenia syryjskie, łańcińskie, koptyjskie, do drugiej — przekłady armeńskie, gruzińskie, gockie, etiopskie, starosłowiańskie, do trzeciej grupy — przekłady arabskie i nubijskie. Wszystkie *variae lectiones* pisarzy starochrześcijańskich zostały zaczerpnięte z nowszych wydań dzieł tych pisarzy.

Układ aparatu krytycznego jest następujący: rękopisy greckie, łańcińskie, syryjskie, koptyjskie, przekłady winnych językach, Ojcowie Kościoła. W ramach rękopisów greckich mamy następujący układ: papirusy, majuskuły, minuskuły, lekcjonarze. Na końcu aparatu uwaga odnośnie do tekstu większościowego (M). Odsyłacze na zewnętrznym marginesie zostały całkowicie na nowo opracowane. Kierowano się przy tym zasadą: maximum informacji przy maximum przejrzystości. Zaznaczono zatem cytaty, aluzje do innych tekstów biblijnych, miejsca paralelne, odniesienie do pełniejszych informacji. Margines wewnętrzny, jak w poprzednich wydaniach Nestlego, zawiera starożytne po-

działy: kefalaia i *canones* Euzebiusza.

Bardzo wartościowe są dodatki (*appendices*) zamieszczone po tekście NT. Pierwszy dodatek (*Codices graeci et latini*) zawiera zestawienie zawartości poszczególnych rękopisów. Zostało ono sporządzone na podstawie samych rękopisów, a nie jakichś wydań drukowanych, i na tym polega jego wyjątkowa wartość.

Drugi dodatek (*Textuum differentiae*) zawiera zestawienie różnic w tekście dawniejszych wydań NT. Zostały tu przeniesione dane umieszczone w wcześniejszych wydaniach Nestlego w aparacie krytycznym. Uwzględnione zostały następujące wydania: Tischendorf, Westcott — Hort, v. Soden, Vogels, Merk, Bover, ²⁵Nestle. Z zestawienia tego można się dowiedzieć, jak na przestrzeni ostatnich stu lat kształtował się tekst grecki NT.

Trzeci dodatek (*Loci citati et allegati*) to skorowidz cytatów i aluzji do ST. Przy niektórych księgach (np. 1 Krl, Jer) przed samym skorowidzem znajdujesz zestawienie różnic w układzie tych ksiąg, istniejących pomiędzy tekstem hebrajskim a tłumaczeniem greckim. Jest to zestawienie bardzo przydatne, a nigdzie dotąd nie spotykane.

W 1969 r. podjęto w Instytucie w Münster prace nad wydaniem *Editio Maior Critica* Nowego Testamentu z uwzględnieniem całego materiału rękopiśmiennego.

Omawiając najnowsze krytyczne wydania tekstu greckiego Nowego Testamentu, nie sposób nie wspomnieć o wydaniu, które ukazało się nieco wcześniej, ale ściśle wiąże się z wydaniem Nestle — Alanda. Chodzi o wydanie przygotowane również w Instytucie Krytyki Tekstu NT w Münster i przez to samo grono badaczy.

The Greek New Testament. Edited by Kurt Aland, Matthew Black, Carlo M. Martini, Bruce M. Metzger, and Allen Wikgren in cooperation with the Institute for New Testament Textual Research, Münster/Westphalia. Stuttgart, United Bible Societies, (1965), ³1975, ss. LXII, 918.

Wydanie to powstało z inicjatywy Towarzystwa Biblijnego Stanów Zjednoczonych, Szkocji, Niemiec, Holandii i Wielkiej Brytanii w celu opracowania tekstu greckiego NT przeznaczanego dla tłumaczy na języki narodowe. Tak określony cel wyznacza właściwości niniejszego wydania. Aparat krytyczny zawiera tylko te warianty, które odgrywają pewną rolę przy tłumaczeniu lub konieczne są do ustalenia tekstu NT, a ponadto także takie, które zawierają różnice w pisowni imion własnych lub dostarczają ważnych dodatkowych informacji. W aparacie oznaczono stopień pewności lekcji przyjętej w tekście. Litera A oznacza tekst całkowicie pewny, B — tekst nasuwa pewne wątpliwości, C — tekst nasuwa znaczne wątpliwości (trudno orzec, czy poprawna jest lekcja przyjęta w tekście, czy ta w aparacie), D — bardzo wysoki stopień niepewności odnośnie do lekcji przyjętej w tekście. Każdy przytoczony wariant ma pełną dokumentację reprezentatywnych świadków. Odrebny aparat wskazuje na różnice w interpunkcji (w wydaniach drukowanych tekstu greckiego, a także w najważniejszych przekładach współczesnych w j. angielskim, niemieckim i francuskim), które mogą mieć znaczenie w tłumaczeniu. Trzeci aparat zawiera odsyłacze do innych ksiąg Pisma św. (cytaty, aluzje, paralele literackie). Mając na uwadze tłumaczy, dla których to wydanie jest przede wszystkim przeznaczone, wyodrębniono perykopy zaopatrzone w nagłówki, a pod nimi podano teksty paralelne. Zrezygnowano z sigli wskazujących na charakter wariantu. Cyfry przy słówkach tekstu greckiego odsyłają do aparatu krytycznego, a litery łacińskie — do aparatu dotyczącego interpunkcji. Tusty druk wskazuje na cytaty ze ST. Teksty poetyckie zaznaczono odmiennym składem. Proje dynczy nawias w tekście wskazuje na słowo lub część słowa wątpliwą. Podwójny nawias wskazuje na ustępy uważane za późniejsze dodatki, które jednak pozostawiono w tekście ze względu na ich dawność i dobre poświadczanie w tradycji rękopiśmiennej.

Dołączona bibliografia zawiera zestawienie wydań NT w j. greckim i w starożytnych przekładach oraz pomoce z zakresu krytyki tekstu NT. Na wewnętrznych stronach okładek znajdują się następujące mapki: 1. Palestine in Old Testament Times, The area around Jerusalem in Old Testament Times, 2. Palestine in New Testament Times, 3. The Ancient Near East in Old Testament Times, 4. The Journeys of the Apostle Paul.

Obydwa wydania *The Greek New Testament* i Nestle — Aland wyszły z tej samej pracowni, z Instytutu Krytyki Tekstu NT w Münster. Tekst grecki w obydwu wydaniach jest

ten sam. Różnice pomiędzy tymi wydaniem związane są z różnym przeznaczeniem tych wydań. Nestle-Aland to podręczne naukowe wydanie z aparatem krytycznym. *The Greek New Testament* to wydanie przeznaczone dla tłumaczy z ograniczoną, ale pełniej udokumentowaną liczbą wybranych wariantów. Wydanie to ukazuje się także łącznie ze zwięzłym słownikiem grecko-angielskim do NT: Barclay M. Newman, *A Concise Greek-English Dictionary of the New Testament*, London, United Bible Societies 1971.

Uzupełnieniem *The Greek New Testament*, adresowanym także dla tłumaczy, jest analiza wariantów tekstu greckiego NT opracowana przez jednego z wydawców tego tekstu: B. M. Metzger, *A Textual Commentary of the Greek New Testament. A Companion Volume to the United Bible Societies' Greek New Testament (third edition)*, London 1971, 1983. Opracowanie to zawiera uzasadnienie dokonane przez wydawców *The Greek NT* wyboru wariantów.

Zarówno wydanie Nestle, jak i Merka oraz inne podręczne wydania Nowego Testamentu w oryginale zawierają także często obok tekstu greckiego również tekst łaciński (tłumaczenie *Wulgaty*, tak Nestle, jak i Merk) lub też tekst w nowożytnym przekładzie (niemieckim, angielskim — Nestle). Wydanie Nestle — Aland z 1986 r. zawiera nawet dwa takie przekłady niemieckie: zrewidowany w 1984 r. przekład Lutra i *Einheitsübersetzung* z 1979.

Bardzo przydatną pomocą przy korzystaniu z wydań krytycznych tekstu Pisma św. są specjalne obszernie wprowadzenia do omówionych wydań.

E. Würthwein, *Der Text des Alten Testaments. Eine Einführung in die Biblia Hebraica*, Stuttgart 1952, 4¹⁹⁷³. Tłumaczenie angielskie 1979.

R. Wonneberger, *Leitfaden zur Biblia Hebraica Stuttgartensia*, Göttingen 1984.

B. M. Metzger, *The Text of the New Testament, its Transmission, Corruption and Restoration*, Oxford 1964, 1985. Tłumaczenie niemieckie 1966.

K. und B. Aland, *Der Text des Neuen Testaments. Eine Einführung in die wissenschaftlichen Ausgaben sowie in Theorie und Praxis der modernen Textkritik*, Stuttgart 1982.

Ks. Antoni Dreja

Ks. Franciszek Drączkowski, *MIŁOŚĆ SYNTEZĄ CHRZEŚCIJAŃSTWA*, Lublin, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Rozprawy Wydziału Teologiczno-Kanonicznego 91, 1990, 219 ss.

Ks. prof. dr hab. Franciszek Drączkowski od 1970 r. zajmuje się niemal wyłącznie studiami pism Klemensa Aleksandryjskiego. W studiach nad tym autorem okazał się znakomitym specjalistą. Obok tego pojawia się również motyw ascezy. Znalazł on najpełniejszy wymiar badań w postaci opublikowanej rozprawy na temat miłości jako syntezy chrześcijaństwa. Od habilitacji rozwija także badania nad pojęciem „agape” w literaturze wczesnochrześcijańskiej. Powoli rozszerza także swoje zainteresowania na innych autorów poza Klemensem Aleksandryjskim.

We wstępie książki *Miłość syntezą chrześcijaństwa* autor podaje: „Punktem wyjścia niniejszych badań była chęć sprawdzenia, o ile tezy Klemensa weryfikują się na szerszym materiale źródłowym, szczególnie biblijnym i patrystycznym”. Owe szersze źródłowe stanowią pisma nowotestamentalne, wykorzystane przy pomocy takich przewodników, jak Warnach, Spicque, Langkammer i Chmiel, oraz inne źródła patrystyczne poza Klemensem Aleksandryjskim, to jest głównie Orygenes, Augustyn, Leon Wielki, Grzegorz Wielki, Cyryl Jerozolimski, Jan Chryzostom, Pseudo-Dionizy, Maksym Wyznawca. Autor wykorzystał także inne źródła nauki chrześcijańskiej, a więc dokumenty Magisterium Kościoła, wypowiedzi Soboru Watykańskiego II, pisma kard. Wojtyły, Jana od Krzyża. Wydaje się, że baza źródłowa została wybrana dość dowolnie, a w każdym razie nie została ściśle określona i jest sprawą drugorzędną — służy do zilustrowania rozważań autora, prowadzonych w sposób samodzielny. Celem rozprawy jest, jak autor zaznacza, wykazanie, że „miłość stanowi rzeczywiście streszczenie, syntezę